
DOKUMENTUM

EGY ÉLETRAJZ, AMELY TOBB ANNÁL (VI.)

SAFFER PÁL

*

Visszatérve a paktumra és az azt követő időkre, csak nagyjából soroljuk fel azokat az eseményeket, amelyeket a legtöbb ember már régen elfelejtett, mert hiszen amikor megtörténtek, akkor sem igen voltak egybek napi hírnél az újságokban, különösen Európának ezen a részén, de amelyek Deutscher megvilágításában egy szinte törvényszerű folyamat állomásainak látszanak.

„Sztalin első bár nem túlságosan jelentős, töves becslésére már szeptemberben fény derült. Meglepte, hogy milyen gyorsan omlott össze a lengyel ellenállás...

...Hitler vállámgyors lengyelországi győzelmei jócskán megingatták Sztalin önbizalmát. Nyugtalanította a nyugaton folyó álháború is, a »drole de guerre«... Más szóval most rajta volt a sor, hogy felajánlja szolgálatait Hítlernek... A meg nem támadási szerződést barátsági szerződéssel cserélték fel, amelyben a »rend és béke« helyreállítását Lengyelországban kizárólagosan német—orosz feladatnak nyilvánították... Mindennek a koronája a két kormány közös nyilatkozata volt, amelyben azonnali békekötést követeltek, és a háború folytatásáért Angliára és Franciaországra hárították a felelősséget. Ezt a békeoffenzívát támogatta Sztalin az alakoskodásban történt önmagán. Ment abban a pillanatban senki olyan buzgón nem ármádkozott, hogy folytatódjon a háború (Nyugaton), mint ő...»

... 1940 januárjában befejeződött a háború Franciaországgal. Az orosz fegyverek tekintélye valamennyire helyreállt. Hitler akkoriában a nyugateurópai inváziót készítgette elő, és azért valószínű, hogy a számításában ott bujkált a félelem is, hogy Sztalin esetleg »hátra döfbeni«. Akárhogy is volt, de ők kemény ismét szerepet cseréltek. Ribbentrop március 28-án stírgönyt küldött a moszkvai német nagykövetnek: »A Führer nemcsak hogy rendkívül boldog lesz, ha alkalma nyílik Sztalint Berlinben üdvözölni, hanem gondoskodni fog, hogy Sztalin pozíciójához és fontosságához méltó fogadtatásban részesüljön« Sztalin azonban nem sietett elfogadni a megüszteltetést... Von Schulenburg gróf, hogy megédesítse a keserű pillulát, azzal magyarázta a kocsarat, hogy Sztalin »viszolyog az idegen környezetektől«...»

„... Röviddel ezután újabb események következtek... A francia vere-

ség és kapituláció és az angolok visszavonulása a kontinensről. Sztalin minden stratégiai számítása összeomlott. Félelmében, mert egyszerűen egyedül maradt, szemtől szemben Hitlerrel, Sztalin hirtelen bevágta Oroszország baltikumi ikapuját, és jól elrekesztelte... Esztóniába elküldte Zedanovot, Litvániába Visinszkijt, Lettóniába pedig Dekhanozovot, hogy döntsék meg az ottani kormányokat... és készítsék elő a három köztársaság csatlakozását a Szovjetunióhoz.

Sztalin külpolitikájában ez újabb és fontos változást jelentett. Első húzását a balti államokban, vagyis a katonai támaszpontok felállítását, stratégiai szükség diktálta... De a veszély érzete, amit a francia összeomlás csak fokozott, most arra késztette, hogy ebben a három kis országban forradalmat szervezzen. Így tért el tulajdonképpen először, ha kis méretekben is a »szocializmus egy országban« doktrínájától... Valamilyen váratlanul és pragmatikusan fordított neki hátat, ahogyan valamikor meghirdette. De az, amit ő most tett, nagyon különbözött a forradalomnak attól a tervezésétől, amelyről valamikor a régi bolsevikok ábrándoztak: Sztalin most a szuronyok hegyén — pontosabban tankjai hennyótalpán exportálta a forradalmat. A balti államok munkásosztályának valószínűleg semmi kifogása nem volt az ipar társadalmasítása ellen, amelyet most Sztalin rendelettel vitt véghez, de ebben természetesen nem az ország közvéleményének, hanem az orosz fegyvereknek volt döntő szerepe. A régi bolsevikok a forradalmat a párt által szervezett és vezetett népi mozgalom, a tömegek küzdelmének eredményeként képzelték el... a forradalom ezekben az államokban (...) egy nagyhatalom — Oroszország — stratégiájának mellékterméke volt...”

„Még a Nagy-Britanniánál folyó csata befejezése előtt fény derült Oroszország és Németország versengésére a balkáni »senki földjéért«. A Kraeml megkérdése és értesítése nélkül Hitler új határt szabott Magyarországnak és Románia között, és ugyanakkor szavatolta Románia határait, ami természetesen implicite fenyegetés volt Oroszország ellen. A német csapatok bevonultak Romániába és Finnországba. Amikor Molotov tiltakozott ezek ellen a szerződésesegyek ellen, azt válaszolták neki, hogy a Wehrmacht azért vonult be ezekbe az országokba, hogy »megelőzze az angol fenyegetést«...”

„... Mivel Anglia elleni táborúja zsákutcába jutott, Hitler nem nézhetett tovább közömbösen keleten a Vörös Hadsereg erejét. Számára csak egy lehetőség maradt, ha továbbra is béltét akart Oroszországgal: hogy Sztalin léjen be az ő táborába és legyen a csatlós... 1940 októberében Ribbentrop levelet írt »az én kedves Herr Sztalinomnak« címeze, amelyben többek között a következő állt: »A Führer véleménye szerint... úgy látnék, hogy a Szovjetunió, Olaszország, Japán és Németország történelmi feladata, hogy hosszú távra összeegyeztessék a politikájukat és elvégezzék az érdekeik felosztását világmértelekben...«”

„... Sztalin ezután következő húzása (Molotov berlini látogatása és alkudozásai után) a legkomolyabb és legsúlyosabb következménnyel fenyegetett. Sztalin névleg beleegyezett, hogy csatlakozik a négyhatalmi egyezményhez, de a csatlakozást néhány feltételhez kötötte: hogy Hitler vonja vissza csapatait Finnországból, hogy Bulgáriát engedje át Oroszország érdekfőzetébe, segítsen Oroszországnak támaszpontokat bérelni a Dardanellákban stb. Ez mind olyan javaslat volt, amit Hitler csak akkor fogadhatott volna el, ha lemondott volna az Oroszország elleni támadó terveiről, vagy ha jómaga nem tartott volna orosz támadástól — e két feltétel közül azonban egyik sem állt fenn. Ezért a négyhatalmi egyezmény terve lekerült a napirendről, és többé nem ismételték meg. Három héttel azután, hogy megkapta Sztalin választát, Hitler kiadta a

fegyveremek főnökeinek első utasítását az Oroszország elleni háborúról — a »Barbarossa tervet« ...

... Mielőtt nyílt ellenségként szembekerültek volna egymással, Sztalinnak még csak egyszer sikerült kijátszania Hitlert. 1941. április 13-án fogadta Macuoka japán külügyminisztert, és semlegességi egyezményt írt alá vele. Ez az egyezmény megmentette Oroszországot attól, hogy két fronton kelljen háború esetén harcolnia, de ugyanakkor a japánoknak szabad kezet adott a csendes-óceáni háborúhoz. Macuoka Moszkvába közvetlenül Berlínből érkezett, ahol Hitler és Ribbentrop egészen világosan értésére adták, hogy Németország támadása Oroszország ellen küszöbön áll, és követelték tőle, hogy tartózkodjon Moszkvában bármilyen egyezmény aláírásától. Akárcsak Oroszország, Japán is félt a két fronton való háborúzástól, és ez a félelem minden eszmei barátságnál vagy ellentétnél erősebb volt.”

Ezekben a fejezetekben különösen érdekes a szerző végkövetkeztetése, amelyben megkísérli felmérni az egyezménytől a háború kitöréséig terjedő időszakot a hibáival és következményeivel együtt, már csak azért is, mert igyekszik tárgyilagos lenni. Elmondja, hogy Sztalin bírálói szerint ebben az időszakban sülyedt legmélyebbre a főtítkár politikai erkölcsé, az apologétái szerint pedig a kényszerűség vezette erre a kacskarin-gós útra, de az elveit azért soha nem adta fel.

Maga Sztalin későbbi beszédeiben a lehető bírálatokkal szemben az ilyen politika három előnyét hangoztatta: a területi nyereséget, vagyis az előretolt állásokat, az időnyerést és az erkölcsi nyereséget, vagyis az orosz népnek azt a felismerését, hogy Németország a támadó.

E három tényező közül Deutscher csak az erkölcsit ismeri el valósnak. A területi előny ugyanis napok alatt elolvadt, az időt Hitler is kihasználta, még jobban, mint Sztalin, mert időközben néhány leigázott ország gazdasági erejét fogta be a német hadigépezetbe. A harmadik, az erkölcsi tényezőről azonban Deutscher így ír:

„Az orosz haditörténelemnek egyik különös és sajátos jellegzetessége, hogy az orosz katonák, eltérően a némettől, mindig akkor harcolt a legjobban, amikor a szülőföldet, a hazáját védte és az a felismerés, hogy Oroszországra a nemzeti létéért folyó harcot kényszerítették rá, az elkövetkező három évben az ilyen orosz katonának a legszebb érényeit hozta felszínre...”

Deutscher leírja, hogyan árasztotta el eztán Sztalin az országot a különböző reformok, ellenreformok és dekrétumok pergőtűzével, amelyek egytől egyig azt a célt szolgálták, hogy tovább szítsák az új hangulatot. Sztalin nagy igyekezete, hogy megőrizze szövetségét a nyugati hatalmakkal, nem hagyta a forradalmi internacionalizmusnak még azt a gyenge szálát sem feléledni, ami a „szocializmus egy országban” jelszó alatt végrehajtott háború előtti tisztogatások után megmaradt. A nacionalista egzaltáció a hadseregben volt természetesen a legerősebb, és itt került sor a legtöbb változásra.

„... a forradalomból örökölt hagyományok és intézmények legnagyobb részét elvetették. A sztalingrádi ünközet idején 1942 októberében megszüntették a hadseregben a politikai biztosok intézményét... Egy rendeletet magyarázva, amellyel 1942-ben a hadseregben megszüntették a szocialista versenyt, a Pravda azt írta, hogy a katonáknak nincs semmi egyéb szocialista kötelessége, mint egyszerűen szolgálni a hazát úgy, ahogyan azt az ősei tették... gárdaezredek és gárdahadosztályokat alakítottak, amelyeknek már a neve is a cári időkre emlékeztetett, megalapították a Szuvorov és a Kutuzov Endemrendet. Felélesztették a cári elnyomás eszközeként egykor megvetett kozák alakulatokat... újból bevezették a tiszti epoletteket, ugyanazokat, amelyeket az első bolsevik dekretumok egyike a hadseregben uralkodó reakciós kasztrendszer külső jeleként megszüntetett. Exkluzív tiszti otthonokat és tiszti étkezdéket szerveztek... Mintha csak törvényesíteni akarta volna ezt az egész új irányzatot, amely a tisztikar kiváltságait növelte. ... Sztalin 1943 márciusában marsallá nevezette ki magát...”

„... Egyfelől Hitler fajüldöző barbarizmusa, másfelől pedig Sztalin propagandájának nacionalista hevessége nem hagytak helyet semmiféle orosz felbívásnak, amit Hitler hadseregének kőzkatonaíhoz intézhettek volna, semmiféle kísérletnek abba az irányba, hogy eszmei szakadást idézzenek elő a náciák és az egyszerű német halkosság között, hogy feltevéleket teremtsenek a hatékony ideológiai háborúhoz, ami esetleg csökkentehette volna az öldöklés méreteit. A nacionalista jelszó ereje abban állt, hogy nem hagyta megtorpanni vagy meginogni az orosz katonát; fogyatkoasága pedig az volt, hogy miatta Oroszország a győzelmet csak úgy szerezhette meg, ha kész volt érte megfizetni a legmagasabb és legszörnyűbb árat. Tulajdonképpen nem tudni, mi volt nagyobb: Oroszország szerencsétlensége, hogy olyan vezetősége volt, amely egyszerűen képtelen volt kevesebb rombolás és kevesebb vérontás árán megnyerni a háborút, vagy pedig Oroszország szerencséje, hogy olyan vezetősége volt, amely kész volt megfizetni a legmagasabb árat, amit a világtörténelem során valaha is győzelemért fizettek.”

*

A továbbiakban Deutscher a teheráni, jaltai és potsdami értekezletek korát írja le, illetve a sztalini kül- és belpolitikát ebben az időszakban, az alkudozásokat az érdekszférák körül, amelyek megkezdődtek, amint a szövetségesek előtt megjelent a győzelem első reménye.

„A győzelem bizonyosságával együtt növekedtek Sztalin ambíciói. Most már nem elégedett meg azzal, hogy megőrizze, amit a Hitlerrel való társulásból szerzett; azt is el akarta érni, amit Hitlerrel nem kaphatott meg. Sztalin 1940-ben elsőbbségi jogot követelt az orosz érdekeknek Romániában és Bulgáriában, és most megismételte ezt a követelést... Európa érdekövezetekre való felosztásának kérdése először 1943 októberében a szövetséges külügyminiszterek moszkvai értekezletén került napirendre. A vita akkor még ködös volt, és a kérdés nyitva maradt...”

Hogy ezek a viták és huzavonák mennyire bonyultak és érzékenyek voltak, azt igen jól szemlélteti Deutscher egyik leírása a teheráni konferencia tárgyalásairól:

„Churchill a konferencia résztvevői elé terjesztette az angol—amerikai erők balkáni partraszállásának tervét. Ennek a tervnek az elfogadása esetén a tervezett franciaországi partraszállás ideje messze eltolódott volna. Amint Churchill előállt ezzel a javaslatmal, felébredt a régi gyűlölet közte és Sztalin között, amely az 1942-es találkozásuk óta lappangott. Sztalin akkoriban azt hitte, hogy a második front megnyitásának halasztgatása mögött a nyugati szövetségeseknek az a szándéka áll, hogy hagyják Németországot és Oroszországot elvérezni... De most, 1943 vége felé nem kellett tartania, hogy Oroszország kimerül... Mostani gyanúja azon a feltételezésen alapult, hogy Churchill most az oroszok erejével számol és tervének alapvető célja megjelölni Oroszországot a balkáni államok elfoglalásában. Az igazság kedvéért meg kell mondani, hogy a földközi-tengeri vállalkozás tervét Churchill úgy javasolta, hogy az angol, amerikai és orosz erők közösen vegyenek részt benne...

... Churchill tulajdonképpen azt javasolta, hogy a szövetséges erők a Földközi-tenger térségének néhány jól megválasztott pontján szálljanak partra: Észak-Olaszországban, ahonnan a németek által megállásra kényszerített szövetséges csapatok segítségére siethetnének, a jugoszláv adriai parton, ahonnan Tito partizánjainak támogatásával betörnének a Duna völgyébe és az Égei-tenger térségében, ahol a törökök támogatnák őket az előnyomulásban észak felé. Sztalin erre azt válaszolta, hogy ezeknek a hadműveleteknek nem lehetne döntő szerepe... ezzel ellentétben a La Manche-csatornán át történő invázió a szövetségeseknek rövid és jól védett hadtápvonalakat biztosítana... Franciaország felszabadításával helyrehozhatatlan erkölcsi csapást mérnének Németországra, és a legrovább útján jutnának el a Ruhr-vidékig, a német ipar szívéig...

... A vita három plenáris ülésen és a főnökök két zárt ülésén folyt...

... Sztalin érvei győztek. Az amerikai fegyvernemek parancsnokai egyeztek vele, és Churchill-lel még néhány angol tábornok is szembeállt. Rooseveltt, aki eleinte ótvázott, végül is Sztalin mellé állt... az ő döntésére bizonyára hatással volt az is, hogy Sztalin még a konferencia megnyitásán kijelentette, hogy Oroszország társul a Japán elleni harchoz, amint az európai háború befejeződik...

... Nyomban azután elhatározták, hogy a franciaországi partraszállás a következő év májusában kerül sor.

... Sztalin számára ez a nagy győzelem pillanata volt. Lehet, hogy a következményeket csak ők ketten látták Churchill-lel. Európa így katonailag két részre oszlott, a katonai felosztás mögött pedig természetesen a politikai és társadalmi felosztás sejtett. Az orosz diplomácia régi álma — hogy a Balkánon biztosítsa az orosz befolyást — végre kezdett valósággyá válni, habár teljesen új és más társadalmi összefüggésben.”

Az érdekövezetek felosztása 1944 őszén Churchill és Eden moszkvai látogatása alkalmával nyert végleges és mondhatjuk abszurd megszövegezést. Ez alkalommal az angolok és oroszok megegyeztek, hogy az orosz befolyás Romániában, Bulgáriában és Magyarországon 75—80 százalékos lesz, az angol befolyásrészesedés pedig 20—25 százalék. Jugoszláviában az érdekrészesedés fele-fele („fifti-fifti”) arányban oszlik meg a két hatalom között. Görögország és angoloknak maradt, és a Szovjetunió megígérte, hogy nem avatkozik be, ha az angolok katonai erőikkel „rendet

csinálnak” Görögországban, ahol akkor az ország nagy részét már a görög partizánok ellenőrizték.

...

Könyvének a háború befejezéséről és az első béke évekről szóló részében Deutscher sokat foglalkozik a forradalom sztalinai exportjával a kelet-európai országokba, de annak ellenére, hogy tudomása volt róla, ami későbbi hivatkozásaiból világosan kitűnik, egy szót sem áldoz itt a jugoszláv forradalomra, az egyetlen autentikus forradalomra a vérbe borult Európában, amely pontosan azokat a lenini elveket élesztette újjá, amelyeknek az elsikkasztását ő Sztalin szemére veti. Nem szól továbbá — egy-két rövid utaláson kívül, azt is a későbbi fejezetekben — arról a diplomáciai csatáról sem, amelyet Tito munkatársaival együtt vívott, Sztalin akarata ellenére, a jugoszláv forradalom politikai és társadalmi vívmányainak nemzetközi elismeréséért. Hogy mi ennek az oka, azt csak feltételezni lehet, de tény, hogy az európai munkásmozgalom felszabadulásának és önmagához, forrásaihoz való visszatérésének első csírája elkerülte az antisztalinista szerző figyelmét.

Deutscher könyvének befejező részeit, (A győzelem dialektikája című, tizennegyedik fejezetet és az utóiratot, amelyben Sztalin utolsó éveit írja le) nehezebb áttekinteni és összefoglalni, mint a többi, mindenekelőtt azért, mert a szerző itt már nem annyira az események bemutatására törekszik, hanem megkísérli, nagy ívben összehasonlítva a kezdetet a véggel, átfogni, felmérni, értékelni Sztalin rendkívül bonyolult, hatalmas és ellentmondásos életművét és pályafutását.

Legalább három dolog azonban itt is külön figyelmet érdemel. Az egyik a Szovjetunió háború utáni belső helyzetének és az ebből következő bel- és külpolitikának a leírása, a másik a Titóval és a Jugoszláv Kommunista Párttal való összeütközése és annak következményei és végül Sztalin viszonyulása Mao Ce-tunghoz és a győztes kínai forradalomhoz.

...

Deutscher oldalakon át sorolja az ellentmondásokat, amelyekbe a győztes háború után a sztalinizmus keveredett és amelyekből a pragmatista politika kacskaringóival igyekezett szabadulni. De mindezeknek a lényege — ezt a szerző világosan látja és kimondja — egyetlen dologra, a megváltozott világra vezethető vissza. Belpolitikai téren ez azt jelentette, hogy a háború utáni Oroszország, épp a sztalin iparosítás és az azt kísérő hatalmas közoktatási tevékenység folytán, már nem volt a muzsikok húsz év előtti Oroszországra.

Külpolitikai téren a győztes sztalinizmus drámája abban állt, hogy porba omlottak az ábrándok arról, hogy a két világhatalom majd, felosztva egymás között a világot, békésen élhet egymás mellett. A technikai fejlődés már régen kérdésessé tette a nemzetállamok és impériumok létét. A háború utáni újabb technikai és technológiai forradalom eddig

már elviselhetetlenül élesen tette fel ezt a kérdést, amelyre válaszolni sem a sztalinizmus sem a Nyugat nem tudott.

Sztalin utolsó éveinek leírása, amelybe beletartozik a hidegháborús korszak, a koreai háború, a berlini blokádnak, egész népek száműzetése Szibériába (Hruscsov szerint az ukránokat csak az mentette meg ettől a sorstól, hogy túl sokan voltak), a zsidóüldözés, a Zsdanov vezette hadjárat az értelmiség ellen, a „leningrádi csoport” kivégzése, a nemzeti ön-elégültségnek és önteltségnek újabb, a komikum határát súroló hulláma, amibe a sztalinista propaganda az ötvenes évek elején kergette az országot, a gyilkossággal vádolt orvosok, a „fehér köpenyes gyilkosok” esete és a rémuralom egész légköre, amely elborította a Szovjetuniót — tulajdonképpen logikusan következett Sztalin korábbi politikájából. A dolgoknak ezt a logikáját jól világítja meg a következő részlet, amely azt a Sztalin halála után elterjed állítást vitatja, amely szerint a főtitkár állítólag mániákus lett volna:

„A gyanakvás, amellyel Sztalin még a saját hívei iránt is viseltetett, nem volt alapvetően. Ők mellette voltak, amikor ki kellett kergetni a pártból és az állásaikból a trockistákat, zinovjevistákat, buharinistákat, de amikor ebből... öldöklés lett, a leghűségesebb sztalinisták közül sokan megdöbbentek, elszörnyedtek, furdalni kezdte őket a lelkiismeret... Posztisev, Rudzutak, Koszior és még néhány magas rangú sztalinista vezető vett magának annyi bátorságot, hogy kifejezze ezt a lelkiismeret-furallást... Ezzel kiváncsították Sztalin gyanakvását. Hűtlenséggel kezdte őket gyanúsítani, és ez igaz volt. Miért megkérdőjelezve a trockisták... kivégzését, ezek az emberek... tulajdonképpen Sztalin erkölcsét és jellemét kérdőjelezték meg... Ebből az álláspontjukból az következik, hogy ha következetesek akarnak lenni önmagukhoz, akkor valamit tenniük kell Sztalin megbuktatására... Hogy megvédje önmagát, meg kellett őket előznie. Ezt pedig csak úgy teherbe, ha megsemmisíti őket...

... De milyen érzelmekkel szolgálták őt azok, akik élve maradtak? Vajon az olyan embereket, mint Molotov, Hruscsov, Maljenkov, Kaganovics, Berija és Mikojan, valóban nem zavarta a sztalinai régi gárda tagjainak, a legjobb elvtársaiknak... a kivégzése? Ha nem zavarta őket, gondolhatta Sztalin, akkor lelkiismeret nélküli elsőrendű gazemberek, ha pedig ez így van, akkor hogyan bízhat a hűségükben? Ha pedig ellene vannak a kivégzéseknek... akkor akárhogy is titkolják, tulajdonképpen gyűlölik őt — és ez ismét azt jelentette, hogy nem híbet az alázatuknak, az engedelmességüknek...”

Sajnos, nem lehet itt részleteiben bemutatni azt a tragikusan nyomasztó, de ugyanakkor történelmi szempontból érdekfeszítő képet, amit Deutscher Sztalin uralmának utolsó éveiről rajzol, de két részletet mégis ismertetünk, mert a maga módján mind a kettő világtörténelmi jelentőségű: az egyik természetesen a Jugoszláv Kommunista Párt szembeszállása Sztalinnal, a másik pedig a győztes kínai forradalom — pontosabban Sztalin viszonyulása Mao Ce-tunghoz.

„A forradalom terjedése tulajdonképpen megszüntette egyikét azoknak a körülményeknek, amelyeken, a bolsevizmusnak a világtól való elszigeteltsége következményeként, a sztalinizmus kialakult. Az új kommunista államok konszolidációja szükségszerűen aláta Sztalin — és tulajdonképpen Moszkva — egységes tekintélyét és egyeduralmát a kommunista világmozgalom felett... A »policentrikus« kommunizmus korszaka jóval előbb bekövetkezett, mielőtt még Palmiro Togliatti kitalálta volna ezt a szóösszetételt...

... Alighogy Sztalin megalapította a kominformot, hogy általa ismét központosítsa és megfegyvelje a kommunista pártokat, szervezetének jugoszláv tagjai szembeszálltak a tekintélyével... A fegyveres forradalmi harc folytatán, amelyet a saját hazájában folytatott, Tito Sztalin engedelmis munkatársából a nemzet vezérévé nőtt. Sztalin természetesen megérezte ezt a változást, és gyanút fogott. A háború idején azt akarta, hogy a jugoszlávok csak »hazafias antifasiszta háborút« folytassanak, de ne csináljanak közben szociális forradalmat, ám azok nem fogadtak szót neki; ezért szemükre vetette, hogy veszélyeztetik a Szovjetunió, Amerika és Nagy-Britannia szövetségét, hogy »két döfnek a Szovjetunió hátába«. A nézeteltérések a háború után folytatódtak. A jugoszlávok, akik ultraradikális kommunisták voltak, de ugyanakkor lelkes hazafiak is, az angol—amerikaiak és olaszok ellenkezése mellett is megpróbálták megszerezni Triestet. Sztalin, aki attól félt, hogy emiatt kiéleződik ellentéte a nyugati hatalmakkal, fékezte a jugoszlávokat, azok pedig elérték az opportunizmusát és cinizmusát. A jugoszlávok haragudtak és háborogtak a pimaszság miatt, amit velük szemben Sztalin emisszáriusai és tábornokai tanúsítottak; tiltakoztak a jugoszláviában állomásozó szovjet csapatok méltatlan viselkedése miatt; kirobbant belőlük a düh, amikor rájöttek, hogy Sztalin titkos szolgálatai ügynököket toboroznak a jugoszláv hadsereg és a rendőrség soraiban.

Feldühödve ekkora ellenálláson, ami számára egyszerűen szokatlan volt, Sztalin elhatározta, hogy ugyanúgy leszámol a jugoszlávokkal, ahogyan az összes többi kommunista ellenfelel leszámolt: buharinistáknak, trockistáknak, árulóknak és imperialista ügynököknek bélyegezte őket, a titoizmust pedig eretnekségnek nyilvánította. »Csak a kisujjamat kell megmozdítanom, és Tito nem lesz többé«, dicséledett. A jugoszlávok továbbra is hangozatták Sztalinhoz való hűségüket, a gyűlöletben és tüntetéseken hordozták a portréit, de tiltakoztak ez ellen a vád ellen, és elszántan védekeztek. Sztalin erre gazdasági és katonai blokáddal válaszolt, amely ugyanolyan vandál volt, mint Berlint blokádja — és ugyanolyan hatástalan.

Igy tehát Sztalin, pályafutása során először, tehetetlennek bizonyult egy kommunista ellenfelel szemben. Titónak sikerült az, ami a Trockij és Buharin méretű eretneknek nem sikerült; az állama, a hadserege, a rendőrsége védté őt Sztalin tüntéseitől, de ugyanúgy, sőt még ennél is jobban, védelmezte a nép lelkesedése és hűsége, amelyet a Moszkvával való dacolása ébresztett. Tito alkoiója helyrehozhatatlan sebet ejtett Sztalin tekintélyén... Sok kelet-európai kommunista követésre méltó példának tekintette Tito viselkedését. Nekik még sokkal több okuk volt arra, hogy elégedetlenek legyenek a sztalmi politikkával, mint Titónak; ők is vágyakoztak arra, hogy országuknak visszaszerezzék a nemzeti méltóságát és hogy önmagukat rehabilitálják a saját népük előtt, megmutatva, hogy nem szolgálják Oroszországnak...

... Mivel megijedt a titoista fentőzéstől, Sztalin ugyanolyan kegyetlen és vérszomjas körmönfonsággal csapott le, amilyent a számos korábbi eretnekvádászatok során is tanúsított. Meghárította, hogy minden »titoiz-

mus» iránti szimpátia és minden Belgráddal való kapcsolat a kommunizmus elleni áruhárs. Mivel Moszkva visszavonta képviselőit Jugoszláviából, valamennyi kelet-európai államnak is ezt kellett tenni. Ezenkívül Sztalin arra kényszerítette őket, hogy fenyegető hadgyakorlatokat rendezzenek a jugoszláv határokon. De nem volt könnyű kiáltani a szimpátiákat a titóizmus iránt, amely lényegében nem is volt valami doktrína vagy program, hanem a becületesség és bátor emberek és igazi harcosok természetes reagálása, akik a nemzeti és kommunista önbecsülésüket akarták megvédeni és megóvni egy nagyhatalomtól és az uraságtól, aki túlságosan kihasználja a hűségüket, és szemtelenül sértegeti őket.

... Tíz év múltán megisméledt az 1936—38-beli szörnyű szánjárték, újra megrendezték, meghozták a kelet-európai államokban. 1949 szeptemberében halálra ítélték és kivégezték Rajkot és még néhány magyar kommunista vezetőt, decemberben ugyanez lett a sorsa Kosztovnak és néhány bolgár kommunista vezetőnek. Az elkövetkező három évben Kelet-Európa-szerte dühöngtek a látványos perek és a tömeges terror. Csak itt-ott sikerült egy-egy eretnelmek, mint például Gomulkinak, élve megúszni az egész és győzedelmeskednie Sztalin halála után. A tisztogatásnak magában a Szovjetunióban is volt sötét hajtása. Az áldozatok N. S. Vozneszenszkij (a politikai bizottság tagja, a szovjet gazdaság vezetője a háború alatt), N. Rodionov (az Orosz Szocialista Szovjet Köztársaság kormányelnöke), Kuznyecov és Popov (Leningrád védelmének szervezői az ostrom idején)... és mások, akiket együtt „leningrádi csoportnak” neveztek... Perük és kivégzésük abban az időben szigorúan őrzött államtitok volt. Sztalinnak nem volt bátorsága Moszkvában vagy Leningrádban megismételni azokat a látványos pereket... amelyeket abban az időben Budapesten és Szófiában rendezet.”

... Miközben Sztalin dühöngően hadakozott a titóizmus ellen, Pekingben egy erős és veszedelmes eretnecség ütötte fel a fejét. A kínai kommunisták, büszkék arra, hogy Sztalin szemmel látható gáncoskodása ellenére is megszerezték a hatalmat, mint a kínai függetlenség építői és az emberiség egy hatalmas részét átfogó forradalom megteremtői, nagyon is tudatában voltak történelmi szerepüknek... Mao minden tekintetben gazdagabb egyéniségű, bátrabb és lendületesebb ember volt, mint Sztalin, aki ennek ellenére lenézte őt, és... mindig bizalmatlanul, gyanakvással szemlélte egyéni viselkedéseit és cselekedeteit. Még 1927-ben és 1928-ban, amikor Mao harcának középpontját átvette a városokból a falvakba, a sztalinizált Komintern kitagadta, és támogatta a Kínai Kommunista Pártból való kizárását. De még azután is, hogy újra visszavették a központi bizottságba és júniusban sikerült megszilárdítania a kormányát és Vörös Hadseregét, Moszkva továbbra is kellemetlenül tartózkodó volt Maoval szemben...

... hosszú és nehéz harcok során a kínai kommunisták soha semmiféle segílyt nem kaptak az oroszoktól... haragudtak emiatt az oroszokra, de csak mosolyogtak, és titkolták a csalódásukat. A háború után Sztalin újabb okot adott a haragra. A szovjet hadsereg, amely a japán fegyverletétel után megszálta Mandzsúriát, úgy kezelte azt az országot, mintha meghódított ellenséges terület lenne, nem pedig Kína része... a kínaiak elképedtek, amikor kiderült, hogy az oroszok a mandzsúriai gyáripart egyszerűen hadiszállománynak tekintették, leszerelik a gyárakat, és a gépeket a Szovjetunióba szállítják...”

Amint ismeretes, a japánok megsemmisítették a kínai gyáripart, és a meghódított Mandzsúriában fejlesztettek nehézipart. A kínaiak számí-

tottak erre az iparra Kína újjáépítésében és fejlesztésében. Ezért Mao kormánya kénytelen volt tudtára adni az oroszoknak, hogy milyen elkeseredést váltott ki az eljárásuk, amit csak tetézett Port Arthur és Dairen térségének orosz megszállása.

„... 1949 decemberében Sztalin a legnagyobb pompával, a barátság és megbecsülés ezernyi jelével fogadta a Kremliben Maót. Ez a JKP elleni nagy hajszja és a leningrádi affér kitörtésének idején volt... Az üldözések és hajtóvadászatok közepette Sztalin vállalta, látszólag minden megerőltetés nélkül, a szívélyes házigazda szerepét... annak ellenére, hogy a vendége volt az igazán veszélyes eretnek a kommunista világmozgalomban. Szemmel látható volt, hogy Sztalin megtanulta a Titórol kapott leckét. Megértette, hogy Mao esetében nemcsak a »kisujját«, de még az öklét is hiába mozdítaná...

... Majd három hónapba tel, mire Mao és Sztalin megegyeztek és 1950. február 14-én megkötötték a szövetségi szerződést... Sztalin kötelezettséget vállalt, hogy visszaadja a »hadiszákmányt« és átadja legkésőbb 1952 végéig a mandzsúriai vasutat. Visszaadta Port Arthurt is, amelynek meghódítását... az 1905-beli orosz vereség bosszújaként és történelmi igazságtételként nyilvánosan megünnepelte... Így sikerült megakadályoznia a nyílt rivalitás kitörését közte és Mao között, valamint a pártok és kormányok, illetve a két állam közötti összeütközést...”

*

Mindezek után aligha lehet kétséges, hogy Isaac Deutscher Sztalin-életrajza azok közé a kivételes könyvek közé tartozik, amelyek mindig aktuálisak maradnak, mert egy történelmi korszak igazi megértéséhez egyszerűen nélkülözhetetlenek. A mai és a szocializmusért küzdő jövőző nemzedékek számára érdekes lesz mint a szocializmus bürokratikus eltorzulásának részletes anatómiája, a hitetlenkedően fejüket csóváló megszűni nemzedékeknek pedig segít majd választ adni a „hogyan történhetett” okvetlenül felmerülő kérdésére.

Számunkra ez a könyv külön érték. A sztalinizmus és általában a bürokrata deformáció elemzése nálunk egyrészt már csak az „érett” sztalinizmussal foglalkozott, másrészt csak általánosan tárgyalta annak társadalmi és gazdasági feltételeit és következményeit. Deutscher könyve azonban a mélybe nyúl. Bemutatja a sztalinizáció mechanizmusát és mindennapjait. Az ő leírásában a rém nem társadalomtudományi képlet, hanem emberformájú, és nemcsak arra tanít, hogy a mindennapi életbe felismerjük a mindig leselkedő sztalinok manipulációs kísérleteit, de azt is bemutatja — Sztalin áldozatainak példáin — hogyan válhatnak értelmes, okos, bátor és magas erkölcsű forradalmárok tehetetlenné a bürokrata erőszakkal és manipulációval szemben.

Fel kell azonban hívni a figyelmet Deutscher könyvének egy fogyatékoságára is. Világpolitikáról és világtörténelemről írva, a szerző mintha maga is mindenáron „szinten akarna maradni”, mintha elragdta vol-

na a nagy pókerjátzsma varázsa, ahol a legkisebb számításba jövő tét tízmillió fón felül kezdődik.

Konkrétan arról van szó, hogy Deutscher — bár témája, Sztalin életrajza erre némileg feljogosítja — nem szentel kellő figyelmet a kis népek szerepének a harmincas és negyvenes évek történelmében. A nagy mozgatók: Németország, Anglia, Franciaország, Oroszország és az Egyesült Államok mellett senki sem jut említésre méltó szerep (aktív szerep) a nagy színjátékban. Ennek az a következménye, hogy Deutscher nem értékeli kellőképpen a huszadik század második felének egyik döntő folyamatát, az elnyomott kis népek emancipációs törekvéseinek megjelenését a világszínpadon, illetve ennek csíráit már a két háború közötti időszakban.

Hogy mindenekelőtt a jugoszláv példával éljek, a JKP ellenállását csak „bátor és tisztességes emberek, igazi harcosok... természetes reagálásának” minősíti, annak ellenére, hogy tudomása volt a Sztalinnal való korábbi összetűzésekről, mert hivatkozik rájuk, annak ellenére, hogy a JKP önálló, titói vonala már 1937-ben elkezdődött és annak ellenére, hogy a hatvanas években, amikor a könyve befejező részét írta, a titói vonal az önigazgatás bevezetésével már nemcsak ellenállásként, de konstruktívan is új távlatokat nyitva írta be nevét a nemzetközi munkásmozgalom történetébe.

De hagyjuk a hazai példát. Deutscher általában látja a „policentrikus kommunizmus” korszakának eljövételét, de ezt — aránylag kis népekről lévén szó — felületesen csak azzal magyarázza, hogy a kelet-európai kommunisták uralomra kerültek, és ezzel nemzetük méltósága iránti felelősségük is megszületett. Nem veszi észre, hogy egy olyan világtörténelmi jelentőségű folyamat szemtanúja, amely az egész emberiség érését és emancipációját, az emberiség planetáris közösségre való érésének kezdetét jelenti a hemingwayi „kiért szól a harang” szellemében.

A szerző látja, hogy a versailles-i békeszerződés imperialista béke volt, látja, hogy a második világháborút követő béke is imperialista elgondolásoktól terhes, jól látja, hogy az impériumok, az imperialista tömbök a modern világ számára egyre elviselhetlenebbek, de nem veszi észre, a nagyhatalmi politika leírása közben, az antiimperialista világ születésér a kis népek között, aminek csírája már ott van az etiópiai hadjáratot követő felháborodásban, a spanyol köztársaság iránti szolidaritásban... Ezért nem látja azt sem, hogy a kis kommunista pártoknak és a tisztességes, gondolkodó kommunistáknak a sztálini hegemonizmustól való szabadulási vágya elsősorban ebbe a forradalmi világfolyamatba illeszkedik bele, a nemzeti individualitás megbecsülésének követelése pedig csak ennek egyik természetes konzekvenciája.

Lehet, hogy Rajk László, Trajco Kosztov és a többiek nem voltak ennek tudatában. Nem is igen lehettek. De egy deutscheri kaliberű történetírónak nem lett volna szabad, hogy ilyesmi elkerülje a figyelmét, an-

nál is inkább, mert ez az úgynevezett harmadik világ az egyetlen távlat a mai emberiségnek, az a válasz, amelyet, épp Deuschert idézve, „se Kelet, se Nyugat nem tudott megadni”.

Megkérdőjelezhető egy bizonyos fokig Deutscher könyvének még egy vonása. A szerző ugyanis megkísérli objektíven felmérni Sztalin történelmi szerepét, mérleget készít a sztalini korszakról, egymás mellé állítva annak pozitív és negatív megnyilvánulásait és következményeit.

Az objektivitásra való törekvést valóban nem lehet elvitatni a szerzőtől, de felmerül a kérdés, hogy lehet-e ilyen mérleget valami történelmi matematikával készíteni, anélkül, hogy a történész ugyanakkor erkölcsi engedményeket ne tenne. Egyszerűbben mondva: hogyan lehet összemérni, mondjuk, az ártatlanul legyilkolt forradalmárokat és általában a terror negatívumát egy ország iparosításának pozitívumával?

A történetírás természetesen él ezzel az eszközzel, különösen a messiási korok folyamatainak értékelésében, de a sztalini korszak egyrészt túl közel van még ahhoz, hogy az egyéni tragédiák beolvadhatnának az egyetemes sorsba, másrészt Sztalint nem lehet úgy szemlélni, mint valami ókori vagy feudális tirannust, akinek a társadalmi tudata, az elnyomó ideológiája megengedi, sőt feltételezi az egyén semmibevevését. Sztalin monstruozitásának legfőbb eleme erkölcsi szempontból éppen az, hogy marxistából és forradalmárból lett azzá, amivé lett és hogy a leghumánusabb ideológia nevében gyilkolt.

A pragmatizmus éppen embertelen konzekvenciái miatt összeférhetetlen a marxizmus szellemével. Egy magát marxistának tekintő történész leszögezheti egy terrorkorszak esetleges pozitív eredményeit és jó cselekedeteit, de semmiképpen sem vállalkozhat arra — legalábbis erkölcsi szempontból nem —, hogy e kettőt egymás mellé állítva egy felmentő ítéletnek akár csak a lehetőségét is feltételezze.

Persze, mindezek a bíráló megjegyzések többé-kevésbé arra vonatkoznak, amit Deutscher nem látott meg és nem mondott el. Mindez azonban nem változtat azon a korábbi alapvető megállapításon, hogy amit meglátott és elmondott Sztalinról és a sztalinizmusról, azt mindig érdemes lesz elolvasni.